

BADIIY MATNING MATN TURLARI ORASIDA TUTGAN O'RNI

Sobirova Ra'noxon Hakimovna

Umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ADCHTI Uzbekistan.

Badiiy asarning bosh unsuri so'z, umuman, til ekan, ana shu asarning chinakam san'at darajasiga ko'tarila olishida uning tili, muallifning til vositalarini qay darajada qo'llay olishi asosiy omildir. Adabiyotimizda iz qoldirgan har bir ijodkor asarlarining tilini o'rganish, birinchidan, adibning mahoratini o'rganish, shu bilan birga, tilimiz rivojiga uning asarlari tili ta'sirini belgilash ehtiyoji kelib chiqadi.

Keyingi yillarda badiiy asar tili, badiiy asar nutqining individual xususiyatlarini o'rganish hamda badiiy asarni lingvopoetik tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Adibning so'z qo'llash va tanlashdagi mahoratining tadqiq etilishi tilshunoslik rivojida o'ziga xos o'rinni egallaydi. Chunki aynan mana shu jihat orqali yozuvchining individual uslubi namoyon bo'ladi. Shuning uchun tilshunosligimizda ijodkor badiiy nutqining o'ziga xosligi, uning til vositalaridan qay darajada foydalanishi kabi masalalar bosh mavzu darajasiga ko'tarilmoqda. Bu sohada ham talaygina ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilganligini ta'kidlash mumkin.[1]. Tadqiqotlarning ko'pchiligi nasriy asarlarni tadqiq etishga bag'ishlangan. Bu ishlarning yuqori ilmiy saviyasini inkor etmagan holda, nazmiy asarlar lingvopoetikasiga ham e'tiborni kuchaytirish badiiy nutq lisoniy tarkibini belgilashda muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlamoq joizdir.

Til va tafakkurning bog'liqligini rad etuvchi birorta tilshunos topilmasa kerak. Biroq inson fikrlash tarzining tilda reallashuvi masalasi oxirigacha ochiq-oydin emas. Darhaqiqat, har qanday narsa inson ongidan tashqarida – o'z-o'zicha mavjud. Ammo inson uni to'lig'icha emas, o'z imkoniyati darajasida biladi. Chunki narsa tinimsiz dialektik taraqqiyotni o'z ichiga oladi.

Shu bilan birga haqiqatni anglash yo'lida yana bir bosqich borki, bu unson mayllaridir. Haqiqatni anglash va boholashga insonning ana shu haqiqatga munosabati ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Vaqt o'tgan sari insonning fikrlash tarzi o'zgarib bordi. Haqiqat- mohiyatni anglashning dialektik mezonlari yuzaga kela boshladi. Falsafiy dunyoqarashning aynan shu bosqichida inson bilimi va mayllari orasidagi munosabatlariga alohida e'tibor bilan qarash boshlandi. Insonning tili ham ana shunday dialektik qarama – qarshiliklar yig'indisidir.[2].

Til birliklari tinimsiz rivojlanish va o'zgarishda. Nazariya uni shu rivojlanishning ma'lum bir bosqichidan uzib olib o'rganadi. Uning sokin va harakatdagi holatini solishtiradi. Shunga ko'ra bizning ma'lum til birligi, yoki umuman har qanday materiya haqidagi bilimlarimiz nisbiydir.

Ta'kidlash lozimki, o'zbek tilshunosligi o'tgan davr mobaynida ulkan yutuqlarga erishdi. Buni tilning barcha sathlari bilan bog'liq muammolarning o'rtaga tashlanishi va olib

borilayotgan ilmiy izlanishlar ham ko'rsatib turibdi. Bunga "matn lingvistikasi" deb ataluvchi tilshunoslik yo'nalishining kata sur'at bilan rivojlanib borayotganligini misol sifatida ko'rsatish mumkin. Matn lingvistikasi tilshunoslikning alohida sohasi sifatida shakllanib bo'ldi. Lingvopoetikaning o'rganish obyekti - badiiy matn. Ammo badiiy matn matnlar tipologiyasi nuqtai nazaridan nobadiiy matnga qarshilantirilganda, undagi o'ziga xosliklar yanada oydinlashadi. Shuning uchun matn nazariyasi masalasini va badiiy matnga lingvopoetik yondashuv hamda uning vazifalari muammosini alohida - alohida o'rganish maqsadga mivofiqdir. [3].

Matn nutqiy jarayon mahsuli bo'lib, tugallangan, yozma shaklda mavjud bo'lgan, adabiy shakllangan, super – frazali butunliklardan tuzilgan, leksik, grammatik, logik, stilistik aloqalar bilan bog'langan, aniq maqsadli va pragmatik qurilmali nutqiy asardir.[4]

Har bir matn ma'lum bir mazmunni tashiydi va so'z xususiyatiga ko'ra turli axborotlarni yetkazadi. Har xil axborotlarni yetkazishiga ko'ra matnlar badiiy matn, publisistik matn, ilmiy, rasmiy matn kabi turlarga bo'linadi.

Matnlarning har biri ijtimoiy hayotning u yoki bu sohasi uchun xizmat qilishi va inson amaliy faoliyatining muayyan doirasiga mansubligi bilan farqlanadi. Shu sababli ular nutq faoliyatining ma'lum sohasiga taalluqli bo'ladi. Badiiy matn esa, inson amaliy faoliyati va xayotining hamma tomonlarini qamrab olishi, umumga taalluqliligi, barchaga barobarligi bilan ajralib turadi. Badiiy adabiyotda tasvir etilayotgan manbalar doirasi juda ham kengdir. Adabiyot turli kasb-hunar egalarining, har hil toifadagi kishilarning his-hayajonlarini tasvirlabgina qolmay, ularning ichki dunyosini, jamiyatdagi amaliyotini ham aks ettiradi.[5].

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi[6]. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek, qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador, so'zlar ko'p qo'llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg'un bir musiqa, ichki bir garmopiya sezilib turadi. Insonni ruhan to'lqinlantirish, yig'latish, kuldirish, halokat olamiga yetaklash, o'yga cho'mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatnilarni o'zida mujassam qilgan. Badiiy matn, ma'lumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetic, romantik, tantavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanilishi, gap tuzilish, leksik-semantik, ritmik-intonatsion birliklarning qo'llanilishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi. Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, sheva so'zlariga, tarihiy va arxaik so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, manodosh shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga shuningdek ibora maqol-matal va aforazm kabi birliklarga keng o'rin beriladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday matn o'ziga xos sistemadir. Buni o'zaro bir-birini taqozo qiladigan halqalar majmuiga o'xshatish mumkin; tovush (harf) lar-so'zlar-iboralar-gaplar-abzat-bo'lim-qism boblar.

Matn tarkibidagi bu uzvlarning o'zaro munosabati gapdagi so'zlarning bir-biri bilan bo'lgan munosabatiga o'zshydi. Lekin matnning tarkiblanishi gapdagi tarkiblanishdan tubdan farq qiladi. Gapning sintaktik qolipi turg'unlashgan, asrlar davomida shakllangan, hamma uchun qulay foydalaniladigan va deyarli o'zgarmas bo'ladi. So'zlovchi yoki muallif o'z niyatiga ko'ra mazkur qoliplardan ixtiyoriy ravishda foydalanaveradi. Matndagi holat bundan boshqacharoq. Matnda so'zlar orasidagi munosabatdan ko'ra gaplar o'rtasidagi aloqadorlik muhim hisoblanadi. Agar gaplar aro ham mazmunan, ham shaklan aloqadorlik mavjud bo'lmasa, matn butunlagi haqida ham gapirish mumkin emas. Badiiy matndagi kompozition butunlik tushunchasi makon va zamon muvofiqligi, ifoda va qolip uyg'unligi hamda motivation yaxlitlik tushunchalari bilan uzviy bog'liq. Badiiy matnni lisoniy taxlil qilish jarayonida bunday bog'liqlarga alohida e'tibor qaratish lozim.

Voqelikni badiiy idrok etish va uni ifodalanishning asosiy vositasi badiiy uslub hisoblanadi. Badiiy uslub insonning fe'l-atvorini, uning ichki dunyosini, ruhiy holatlarini tabiatdagi turli voqea-hodisalarga tugal, butun murakkabligi bilan ifodalash imkoniyatini o'zida mujassam qilganligi bilan ham diqqatga sazovordir. Badiiy nutq uslubining eng karakterli hususiyati tasviriylik va ematsionallik hisoblanadi. Agar ilmiy uslub umumlashgan tushunchalarni qat'iy qolibga solingan, mahsus terminlar va formulalar bilan anglatsa, badiiy uslub o'z zahirasiagi so'zlar yordamida inson qalbi va tabiatning eng nozik nuqtalariga tasvirlash imkoniyatiga ega. Badiiy uslubda muallif asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning tasviriy vositalaridan unumli va ijodiy foydalanadi, shuningdek, o'zi ham yangi so'z va ifoda shakllarini yaratadi. Shuning uchun bu uslubda yozuvchilar mavjud so'zlarni ishlatish bilangina cheklanib qolishmaydi. Mahoratli yozuvchilar uchun mavjud tildagi so'z zahirasi har doim cheklangan imkoniyat hisoblanadi. O'zlari yangidan-yangi individual so'z va iboralar ijod qilish paytida bo'lishadi. Badiiy nutqda til betakror qiyofa, fe'l-atvor, voqelikka mos manzara yaratishga, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga hizmat qiladi. Boshqa uslub materiallari badiiy nutqda muallif maqsadiga binoan erkin holda ishlatilishi mumkin. Badiiy uslubda har bir yozuvchi voqelikni badiiy idrok etish qo'lashi, ijodiy salohiyati, ifoda mahorati matnni kompozition shakllantirish tarziga bir biridan farqlanadi. Shunga ko'ra badiiy nutq uslubi boshqalariga qaraganda keng imkoniyatlarga ega, o'ta qamrovdor va tasviriy ifoda vositakariga boy nutq ko'rinishi hisoblanadi. Badiiy matn badiiy nutq uslubida yaratiladi.

Korinadiki, matn nutqiy jarayon mahsuli bo'lib, tugallangan, yozma shaklda mavjud bo'lgan, adabiy shakllangan, superfrazali butunliklardan tuzilgan, leksik, grammatik, logik, stilistik aloqalar bilan bog'langan, aniq maqsadli va pragmatik qurilmali nutqiy asar hisoblanadi. Badiiy matn o'zining leksik-grammatik xususiyatlari, badiiy ifodaviyligi bilan boshqa matn turlaridan ajralib turadi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Doniyorov Sh. Shukur Xolmirzayevning badiiy uslubining o'ziga xosligi. Nomzodlik diss. Toshkent., 2000
2. Yo'ldoshev M. Cho'lponning badiiy til mahorati. Nomzodlik diss. Toshkent. 2000
3. Ne'matova D. Cho'lpon Publisistik asarlarining linguistik tahlili Nomzodlik diss. Toshkent., 2000;
4. Boymirzayeva D. Oybek prozasining linguistik tadqiqi. Nomzodlik diss. Toshkent., 2004;
5. Jalolova L. Abdulla Qodiriyning Абдулла Қодирийнинг “ О'tgan kunlar” romanining linguistik tadqiqi. Nomzodlik diss. Toshkent., 2007.
6. Yo'ldoshev M. Ko'rsatilgan asar. 35-bet.